

Bosna-Hersek'te Sürdürülebilir Dönüş Göçü: Srebrenica Örneği

Sustainable Return Migration in Bosnia-Herzegovina: The Case of Srebrenica

Özgenur Çaputlu ^a

Elçin Macar ^b

Öz

1992-1995 yılları arasında gerçekleşen Bosna Savaşı'nda en az 1,2 milyon Bosna-Hersek vatandaşı yer değiştirmiştir. Savaşı resmen sonlandıran Dayton Anlaşması 14 Aralık 1995'te imzalanmış ve savaşta yer değiştiren insanların dönüşü Bosna-Hersek'in çözmesi gereken en önemli sorunlardan biri olmuştur. Bu makale, Bosna Savaşı'ndan günümüze Bosna-Hersek'teki dönüş göçü ile ilgili gelişmeleri, uluslararası toplumun bu süreçteki rolünü, dönüş göçünün türlerini ve önemli bir dönüş göçü sahası olarak Srebrenica'ya yönelik dönüş göçünün niteliklerini konu edinmektedir. Makale, geri dönüş hakkı ve dönüş göçünün sürdürülebilirliği ile ilgili kaynakları değerlendiren bir literatür taramasıdır. Ulaşılan sonuçlara göre, Bosna-Hersek'te dönüş göçleri çoğunluk ve azınlık geri dönüşleri olarak iki şekilde gerçekleşmiştir. Çoğunluk geri dönüşleri sorunsuz bir biçimde gerçekleşirken, azınlık geri dönüşlerinin sürdürülebilirliği tüm uluslararası çabalara rağmen sağlanamamıştır. Bosna Savaşı döneminde Avrupa tarihindeki en büyük soykırımlardan biri olan Srebrenica Soykırımı'nın (1995) mağduru olan Srebrenicalı Boşnaklar, Bosna-Hersek'teki azınlık dönüşlerinin başarısızlığını yansıtan en önemli örneklerden biridir.

Anahtar Kelimeler: Bosna-Hersek, dönüş göçü, Bosna savaşı, azınlık dönüşü, Srebrenica.

^a Arş. Gör., İstanbul Rumeli Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, ozgenur.caputlu@rumeli.edu.tr, ORCID ID: 0000-0002-8999-9476

^b Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, ORCID ID: 0000-0001-9817-9915

Bu makaleye atıf için / To cite this article: Çaputlu, Ö. & Macar, E. (2024). Bosna-Hersek'te Sürdürülebilir Dönüş Göçü: Srebrenica Örneği. Toplum ve Kimlik Dergisi, 2(2), 113-130. Doi: 10.5281/zenodo.16507909

Geliş Tarihi (Received): 10.03.2025 / Kabul Tarihi (Accepted): 18.05.2025

Abstract

During the Bosnian War between 1992 and 1995, at least 1.2 million Bosnian-Herzegovinian citizens were displaced. The Dayton Agreement, which officially ended the war, was signed on 14th December 1995, and the return of displaced people during the war has become one of the most important problems that Bosnia-Herzegovina must solve. This article examines the developments regarding return migration in Bosnia-Herzegovina from the Bosnian War to the present, the role of the international community in this process, the types of return migration, and the characteristics of return migration to Srebrenica as an important area of return migration. The article is a literature review that evaluates sources on the right to return and the sustainability of return migration. According to the results, return migration in Bosnia and Herzegovina occurred in two ways: majority and minority returns. While majority returns occurred without any problems, the sustainability of minority returns could not be achieved despite all international efforts. The Bosnians of Srebrenica, who were victims of the Srebrenica Genocide (1995), one of the largest genocides in European history during the Bosnian War, are one of the most important examples reflecting the failure of minority returns in Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, return migration, Bosnian war, minority return, Srebrenica.

1. Giriş

Bosna Savaşı'nda (1992-1995), Bosna-Hersek'teki sıcak çatışma sahalarında soykırım ve cinsel şiddet başta olmak üzere sayısız savaş suçu işlenmiş ve insanlığa karşı işlenen bu suçlar etnik temizliğin bir parçası olarak hayata geçirilmiştir. Bu durum bölgede yaşayan siviller için güvenlik tehdidi oluşturmuş ve yoğun biçimde bölgeden insan göçüne sebep olmuştur. Savaş döneminde kimi bölgelerde belirli bir etnik grubun fiziksel varlığı neredeyse yok olurken, sistematik tecavüz başta olmak üzere cinsel şiddet uygulamalarının yürütüldüğü yerlerde; özellikle kadın nüfusunda intihar, travma ve göç gibi nedenlerde azalma olduğu görülmüştür.

“Geri dönen”, kalıcı olarak ülkesine dönen bir mülteciyi veya ülke içinde eskiden yaşadığı yere dönen kişiyi tanımlayan bir terimdir. Geri dönen, dönüşü gerçekleştirdiğinde mülteci statüsünden çıkmış olur (UNHCR, 2025: 1).

Bosna-Hersek'te, 1992 yılının Şubat ayında yapılan bağımsızlık referandumunun ardından bölgede gerilim yükselmiştir. Bosna Savaşı'nın resmen sona erdiği 1995 yılının sonunda Dayton Anlaşması, savaş sırasında oluşan etnik dağılımın üzerine imzalanmıştır. Diğer bir ifadeyle, savaşta uygulanan etnik temizlik sonucu oluşan nüfus dağılımı, Dayton Anlaşması

ile meşrulaşmıştır. Yerinden edilen Bosna-Herseklilerin önemli bir bölümü, savaştan önce yaşadıkları yerlere geri dönememiştir.

Savaş sonrasında Bosna-Hersek'teki Boşnak nüfus Orta ve Batı Bosna bölgelerinde yoğunlaşmış; Hırvat nüfus ise Hersek bölgesine ve güneye doğru yığılmıştır. Yerinden edilenlerin geri dönüşü ve buna ilişkin düzenlemeler, savaş sonrasında Bosna-Hersek'in en önemli gündemlerinden biri olmuştur.

Bosna-Hersek'te geri dönüşün iki önemli dinamiği vardır; bunlardan biri geri dönüş siyaseti, diğeryse geri dönüşün sürdürülebilir olmasıdır. Geri dönüş siyaseti, Bosna-Hersek'in ve uluslararası toplumun bu süreçte izlediği politikalar anlamına gelmektedir (Öner, 2013: 8). Geri dönüşün sürdürülebilirliği ise dönenler için yeniden toplumsal entegrasyonun ve kalıcı barışın sağlandığı başarılı göç sürecinin temel ilkelerindendir.

2. Bosna-Hersek'te Uluslararası Toplum Eşliğinde Dönüş Göçü

II. Dünya Savaşı (1939-1945) sonrasında geri dönen Avrupalılara yardım sağlamak amacıyla 1950 yılında kurulan Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği Bürosu (United Nations High Commissioner for Refugees / UNHCR), savaşta ve sonrasında Bosna-Hersek'te insanî yardım ve göç ile ilgili çalışmalar yürütmüştür. 1992-1995 yılları arasında, Bosna Savaşı'nda UNHCR olağanüstü durum yönetimini üstlenmiş, Bosna-Hersek operasyonu ile beraber örgütün görev tanımı geliştirilmiş ve genişletilmiştir. Göçmenler için sığınma sağlamak ve gönülsüz geri dönüşü engellemek amacıyla görev yapan bir kuruluştan yerinden edilmiş kişilere ve savaş mağdurlarına insanî yardım ulaştıran bir kuruluşa dönüşmüştür (UNHCR, 2006: 157).

Dönüşün sürdürülebilir olması, yeniden yapılanmayı ve uzlaşmayı içeren stratejik bir çerçeve gerektirmektedir. Savaş sonrası ülkelerde yerinden edilen kişilerin dönüşünün sürdürülebilir olması için dönenlerin bölgeye yeniden uyumlanması ve merkez ülkenin ulusal koruma sağlaması birincil derece gerekliliktir. UNHCR'nin sürdürülebilir geri dönüşle ilgili öncelendiği birinci işlev ulusal korumadır.

Dış aktörler; diğer devletler ve uluslararası örgütler, 1992-1995 yılları arasında gerçekleşen savaşta sorunun nedenlerini anlamakta ve askerî olarak harekete geçmekte gönülsüz davranmıştır. Bunun neden olduğu başarısızlık ve eylemsizlik, UNHCR gibi sivil toplum kuruluşlarının Bosna-Hersek için inisiyatif alma sürecini gerektirmiştir. 1992-1995 yılları

arasında UNHCR ve sivil toplum iş birlikçileri, 2,7 milyon savaş mağduru insanın 950.000 ton insanî yardımdan faydalanmasını sağlamıştır (UNHCR, 2006: 157).

UNHCR, bugüne dek yürüttüğü en kapsamlı acil yardım kampanyalarından birini Bosna'da hayata geçirmiştir. UNHCR ve sivil toplum ortaklarının tüm çabalarına rağmen insanların evlerinden zorla çıkarılması, toplu cinayetlere ve toplu tecavüzlere kurban gitmesi; özellikle savaş mağduru erkeklerin aç bırakıldığı ve dövüldüğü, kadınların ve kız çocuklarının ise cinsel şiddete maruz kaldığı toplama kamplarının kurulması engellenememiştir. Etnik temizlik kapsamına giren bu uygulamalar nedeniyle savaş bölgelerindeki nüfus yapısında büyük değişiklikler olmuştur.

Dayton Anlaşması, yerinden edilenlerin dönmeye başlaması, savaş mağdurlarının tazminat ve konut yapımı için destek kredisi almaları için hukuksal bir süreç başlatmıştır (Dümmel, 2015: 52). Dayton Anlaşması'nın yerinden edilenlerle ilgili hükümleri Ek-7'de açıklanmaktadır (United Nations, 1995: 94):

“Tüm mülteciler ve yerinden edilmiş kişiler, özgürce kendi evlerine dönme hakkına sahiptir. 1991'den bu yana süren düşmanlıklar sırasında mahrum bırakıldıkları mülklerinin kendilerine iade edilmesi ve kendilerine iade edilemeyen mülkleri için tazminat alma hakkına sahip olacaklardır. Mültecilerin ve yerinden edilmiş kişilerin erken dönüşü, Bosna-Hersek'teki çatışmanın çözümünün önemli bir hedefidir. Taraflar, üçüncü ülkeler tarafından geçici koruma sağlananlar da dahil olmak üzere, topraklarını terk eden bu tür kişilerin geri dönüşünü kabul edeceklerini teyit ederler.”

OHR (Bosna-Hersek Yüksek Temsilcilik Ofisi), IOM (Uluslararası Göç Örgütü), UNHCR, AGİT (Avrupa Güvenlik ve İş Birliği Teşkilatı), IFOR (Bosna-Hersek Askerî Uygulama Gücü) ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurum ve kuruluşlar 1995 sonrasında Bosna-Hersek'te dönüş süreçlerini düzenlemiştir (Žíla, 2019: 525). Uluslararası toplum çatısı altında bir araya gelen bu kuruluşlar, Dayton Anlaşması uygulamalarının yerine getirilmesi için büyük miktarlarda ekonomik yatırım yapmıştır.

3. Bosna-Hersek'te Dönüş Göçü Türleri ve Dönemleri

Savaş sonrası toplumlarda dönüş süreçleri genel olarak iki şekilde gerçekleşmektedir. Birincisi, vatandaşların etnik çoğunluğa mensup oldukları bölgelere dönüşü olan çoğunluk geri dönüşü; ikincisi, vatandaşların etnik çoğunluğun bir parçası olmadıkları, azınlık oldukları bölgelere dönüşü olan azınlık geri dönüşüdür (Brubaker, 2013: 2). Azınlık geri dönüşü, dönen grubun savaş öncesinde çoğunluk olduğu ancak savaş sırasında başka bir etnik grubun

yönetimine geçen yerleşim yerlerine yönelik olarak gerçekleşmektedir. Burada belirleyici olan, dönenlerin bu bölgede sahip olacağı siyasi statüdür.

Bosna-Hersek'te dönüş süreci üç aşamalı olarak gerçekleşmiştir. Birinci aşama, 1996-1997 yıllarını kapsayan, çoğunluk dönüşünün gerçekleştiği dönem; ikinci aşama, 1998-2000 yılları arasında azınlık dönüşünün yükseltmek istendiği dönem; üçüncü aşama ise 2000 yılından günümüze dek süren azınlık geri dönüşünün en üst düzeyde gerçekleştiği dönemdir (Öner, 2013: 10).

Dayton Anlaşması'nın imzalanmasından sonra, 1995-1996 yıllarında yaklaşık olarak 250.000 yerinden edilen kişinin geri döndüğü tahmin edilmektedir. Bu dönüşlerin çoğu UNHCR'nin desteği olmaksızın, kendiliğinden gerçekleşen çoğunluk dönüşleridir. Uluslararası destek almadan gerçekleşmesi, çoğunluk geri dönüşlerinin yerel yönetimler tarafından desteklenmediği anlamına gelmemektedir. Bosna Savaşı'nda yerinden edilenlerin bir kısmı dönmeye gönülsüz, bir kısmı mağdur olma pahasına dönmeye karardır ancak bir kısmı ancak güvenlik, sosyal hizmetler, ekonomik koşullar bakımından iyileşmelerin oluşması durumunda dönebilmektedir (Brubaker, 2013: 2).

Bosna-Hersek'te Dayton Anlaşması'yla gelen barışın ilk yıllarında dönüşlerin % 90'ı gönüllü olarak gerçekleşmiş ve UNHCR'nin "spontane geri dönüş" kavramı bu gönüllü dönüşleri ifade etmek için kullanılmıştır. Özellikle çoğunluk dönüşlerinde yerel yönetimler ve sivil toplum kuruluşları, evlerine dönmeye kararlı kişiler eşliğinde, spontane gibi görünen bu dönüşleri hızlandırma konusunda önemli bir rol oynamışlardır. Diğer yandan, siyasi parti liderleri tarafından organize edilmiş geri dönüşler olduğu bilinmektedir. Her ne kadar kendiliğinden gerçekleşmiş gibi görünse de, geri dönüşlerin spontane olmadığı konusunda bir bakış açısı da bulunmaktadır (Öner, 2013: 11).

Savaş döneminde bölgedeki güvenlik sorunlarının yanı sıra barınma sorunları, yoksulluk, gıdaya ulaşım zorluğu ve bu nedenlere bağlı olarak hayat kalitesinin düşmesi büyük nüfus göçlerine sebep olmuştur. Sermayenin neredeyse yok olduğu savaş döneminde Bosna-Hersek'teki nitelikli işgücü, savaşa dahil olarak üretimden uzaklaşmış ve savaş sonrasında işsizlik sorunuyla karşı karşıya kaldığı için gelişmiş ülkelere göç etmiştir. Dayton Anlaşması imzalandıktan sonra UNHCR, yerinden edilen savaş göçmenlerine ev sahipliği yapan Avrupa devletleri tarafından baskılanmıştır. 1996 yılının sonbaharında, Bosna-Hersekli göçmen yükünün büyük bir bölümünü sırtlamış olan Almanya, sığınmacıları Bosna-Hersek'e geri

göndermeye başlamıştır (Brubaker, 2013: 2). Almanya'ya sığınan ve sayılarının yaklaşık 350.000 olduğu düşünülen Bosna-Hersekli mültecilere hiçbir zaman kalıcı bir statü verilmemiş ve Dayton Anlaşması imzalandıktan sonra ülkeyi terk etmeleri için yönetim tarafından baskı yapılmıştır. Almanya'daki Bosna-Hersekli mültecilerinin yaklaşık 250.000'i ülkeden ayrılarak Bosna-Hersek'e veya üçüncü bir ülkeye gitmiştir (Dadush, 2017: 13). Bosna-Hersekli ev sahipliği yapan Avrupa ülkeleri 1996-1998 yılları arasında geçici koruma statüsünü askıya almış ve bu yıllarda sayıları 150.000'den fazla mülteci Bosna-Hersek'e dönmüştür (Fagen, 2003: 236).

UNHCR'ye göre, savaş döneminde yer değiştiren 1,2 milyon kişiden yaklaşık 208.000 kadarı 1997 yılının sonuna dek Bosna-Hersek'e dönse de bunların çoğu, savaştan önce yaşadıkları yerlere dönmemiştir. Dönenlerin çoğu, mensubu oldukları etnik grupların yönetimi altındaki bölgelere yerleşmeye çalışmıştır. Savaş öncesinde nüfusu 4,3 milyon civarında olan Bosna-Hersek vatandaşlarından en az 1,2 milyon kadarı savaş boyunca yer değiştirmiş ve 25 ev sahibi ülkede sığınma aramıştır (ICG, 1998: 1).

1997 yılının sonlarına dek Bosna-Hersek'te çoğunluk dönüşü gerçekleşmiş, uluslararası toplum azınlık dönüşüne göre daha kolay gerçekleşen bu süreçle ilgilenmiş ve azınlık dönüşüyle ilgili neredeyse hiçbir adım atmamışlardır. Birinci evrenin sona erdiği 1997 yılından sonra, UNHCR'nin ve uluslararası toplumun odaklandığı konu azınlık dönüşü olmuştur.

UNHCR, azınlık dönüşlerinin desteklenmesi için 1997 yılında uluslararası topluma çağrıda bulunmuştur. Ana vatana dönüş, Avrupa'daki Yugoslavyalı göçmenler için bir çözüm olmaya devam etmiş ve bu süreçte UNHCR, uluslararası korumaya gereksinim duyan Boşnak ve Hırvat mülteciler için yeniden yerleşim fırsatları aramıştır (United Nations, 1998, 7). ABD ve Almanya başta olmak üzere Batılı devletler, UNHCR'nin 1998 "Azınlık Dönüşleri Yılı" uygulamalarına cömert yardımlarıyla destek olmuştur (Brubaker, 2013: 3).

1996 ve 1997'de toplam 45.000 dönüş gerçekleştiği tahmin edilmektedir. 1997 yılında Bosna-Hersek'teki yerel yönetimler azınlık dönüşleri konusunda diyalog kurmaya daha açık duruma gelmiştir. 1997 yılının baharında, UNHCR Açık Kentler Girişimi'ni başlatmış; bu kapsamda azınlık dönüşlerine kapılarını açan belediyelere destek sağlanacağı fikri olumlu karşılanmıştır. Bosna-Hersek'teki ilk Açık Kentler, Temmuz 1997'de resmen ilan edilmiştir (UNHCR, 1998: 1). Açık Kentler Girişimi uygulamasının amaçlarından biri, yerel yönetimler tarafından, dönen azınlıklara kamuoyuna açık şekilde eski evlerine geri dönmelerinin istendiğinin ve toplumun tam bir üyesi olacakları sözünün verilmesi olmuştur. Girişim birçok sorun

nedeniyle uzun sürmemiş ve azınlık dönüşleri çoğunlukla başarısız olmuştur (Öner, 2013: 13). Uluslararası toplum 1998 yılında Bosna-Hersek'teki azınlık dönüşleri ile ilgili çalışmalarına hız vermiştir.

1997 yılı sonunda Bosna-Hersek'teki PIC (Bosna-Hersek Barış Uygulama Konseyi-Peace Implementation Council), Saraybosna'ya yönelik geri dönüş sürecindeki başarısızlığını dile getiren bir açıklama yapmıştır. Multi-etnik bir Saraybosna yaratılmasının Dayton Anlaşması'nın merkezinde bulunduğunu ve yetkililerin süreci kolaylaştırma konusundaki başarısızlığından ötürü hayal kırıklığı duyduğunu dile getirmiştir. PIC 1998 yılının ilk aylarından itibaren azınlık dönüşlerine hız verileceğinin bir göstergesi olarak, OHR ortaklığıyla 3 Şubat 1998 tarihinde "Saraybosna Geri Dönüyor" Konferansı gerçekleştirilmesine yönelik karar açıklamıştır (OHR, 1998: 1). 3 Şubat 1988'de PIC, OHR, AB Komisyonu ve ABD iş birliğinde gerçekleşen konferansın hedeflerinden biri, en azından 20.000 azınlık dönüşü sağlamak olarak belirlenmiştir (Öner, 2013: 14).

28 Nisan 1998'de PIC İzleme Kurulu üyeleri, Bosna-Hersek, Hırvatistan ve Yugoslavya Federal Cumhuriyeti (Sırbistan-Karadağ) hükûmet temsilcileri Banja Luka Bölgesel Geri Dönüş Konferansı'nda bir araya gelmişlerdir. Konferansın amacı azınlık dönüşünü arttırmak olmuş; azınlıkların polis memurluğu gibi resmî görevlere alınması ve hareket özgürlüğünün temini, azınlık dönüşünün desteklenmesi kapsamında atılacak adımlar olarak belirlenmiştir (Öner, 2013: 14).

Saraybosna'nın çok etnikli yapısı, azınlıkların topluma yeniden kazandırılması için elverişli görünmektedir. Buna karşın, Banja Luka Bölgesel Geri Dönüş Konferansı başarılı olmamış; azınlık dönüşüyle ilgili planlar kağıt üstünde kalmıştır. Bosna-Hersek'te azınlık dönüşü önündeki en büyük engel, yerel otoritelerin etnik siyasetidir. Yerel makamlar, etnik milliyetçiliği temel alarak azınlık dönüşünü engelleyecek politikalar uygulamaktadır. Bosna-Hersek'te, özellikle Sırp çoğunluğun elinde bulunan yerel yönetimler, Bosna Savaşı ile oluşan etnik dağılımı bir kazanım olarak görmektedir (Uğurkan, 2021: 398).

Bosna-Hersek'teki milliyetçi siyasetçiler, azınlıkların dönme çabalarına karşı çıkmış ve hareket özgürlüğünü kısıtlamıştır. Savaş sırasında yerinden edilenler, evlerinin ve yaşadıkları bölgelerdeki altyapının yıkılması, istihdam sorunu, yerel düşmanlıklar gibi sorunlara ek olarak, mülklerini geri almaları konusundaki yasal ve sosyal engellerle karşılaşmıştır. Dönen azınlıklar, ailelerinden kalan evlerini ve diğer mülklerini geri almaya çalışırken çoğunluğa mensup kişiler tarafından ölümle tehdit edilmiş ve bu suçlular nadiren cezalandırılmıştır (Fagen, 2003: 237).

Dönmek isteyen azınlıklar, özel vize uygulamaları ve yasa dışı olmasına rağmen alınan savaş vergisi gibi uygulamalara maruz kalmış; kamu yardımlarından adil yararlanma haklarını kullanamamışlardır. Bununla birlikte, uzun yıllar devam eden başka pek çok sorunla baş etmek durumunda kalmışlardır (Reliefweb, 1999: 1):

1. Yerel otoritelerin ve uluslararası toplumun dönüş fikrine yönelik iradesizliği,
2. Geri dönenlerin can güvenliğinin bulunmaması,
3. Yerel polis tarafından korkutulma, taciz, eylemsizlik, para cezası gibi uygulamalar,
4. Vatandaşlık ve af konusunda yasal çerçevenin eksikliği,
5. Mülkiyet hukukun uygulanmasında karşılaşılan zorluklar,
6. Dönerlerin emekli maaşı gibi uygulamalardan yararlanmasının engellenmesi, kimlik kartı verilmesinin zorlaştırılması,
7. İstihdamda etnik kökene dair ayrımcılık,
8. Yasalarda yeri olmayan savaş vergisi alınması,
9. İkamet vergisi alınması.

Bosna Sırp Cumhuriyeti, Boşnak nüfusun dönüşünü, toplumsal yapıyı yeniden karma nüfus yapısına döndürecek bir tehdit olarak algılamaktadır. Bu nedenle Sırp varlığı, Sırlar Sırp olmayan nüfusun geri dönüşüyle ilgili zorlaştırıcı ve caydırıcı politikalar izlemiş ve döner azınlıkların kalıcı olmasını engellemek istemiştir. Bosna Sırp Cumhuriyeti resmî kurumlarında Sırlar orantısız yoğunlukta istihdam edilmiş; Boşnaklar ise nüfuslarına oranla çok az ölçüde bu kurumlarda iş bulabilmiştir. Bosna Sırp Cumhuriyeti polis kurumunda 6.906 polisten 6.433'ünün Sırp olması, mevcudiyetin etnik olarak Sırplaştırıldığıyla ilgili örneklerden biridir (Uğurkan, 2021: 398).

Azınlık dönüşlerinin en üst seviyeye ulaştığı üçüncü evre dönüşler, 2000 yılından başlamış ve bugüne dek sürmüştür. Dönüşün hızlanmasını sağlayan en önemli adım, 2000 yılında Bosna-Hersek'te Mülkiyet Yasası değişiminin başlatılmasıdır. OHR öncülüğünde yeni mülkiyet kanunlarının yürürlüğe girmesiyle birlikte, azınlık gayrimenkullerinde haksız yere oturanlar ve azınlık mülklerine el koymuş olanlar, buraları bırakmak zorunda kalmış; ayrıca OHR yasalarını uygulamayı reddeden yöneticiler görevden alınmıştır (Öner, 2013: 16).

Azınlık dönüşlerinin başarısı, Bosna-Hersek'te sürdürülebilir bir barış inşasının anahtarlarından biridir. Azınlık dönüşü toplumsal travmalar, ekonomik kaygılar, yönetimi altına girilen siyasi otoritenin uygulamaları nedeniyle zor gerçekleşen bir süreçtir. Topluma yeniden entegrasyon süreci ve bir arada yaşama ilkesi savaş sonrası uluslararası müdahalenin

önceliklerinden biri olsa da, barış ve huzur ortamı yalnızca yıkılmış evlerin onarılması ve altyapının yeniden inşa edilmesiyle elde edilmeyecektir (Stefansson, 2010: 64).

Bosna-Hersek'te dönenlere ilişkin hukuksal altyapı ve ek düzenlemeler; beslenme, barınma, psiko-sosyal destek, çocuklar ve gençler için temel eğitim ve diğer zorunlu gereksinimleri kapsayan temel hakları belirlemektedir. Bosna-Hersek İnsan Hakları ve Mülteciler Bakanlığı, Dayton Anlaşması'nda dönüşleri düzenleyen Ek-7'nin uygulanması için yeniden düzenlenmiş bir strateji hazırlamıştır. İlgili stratejinin başarılı olması için kurumlar nezdinde ve ulusal düzeyde iş birliğinin yanında, geri dönüşün bir öncelik hâline gelmesi gerekmektedir. Sürecin başarısız olma sebeplerinden biri, Bosna-Hersek'te ulusal düzeyde ekonomik ve sosyal politika oluşturulurken dönüş sürecinin bir öncelik olarak ele alınmamasıdır (Bosankić, 2016: 208).

Dönenlerin vatandaşlık sürecini zorlaştıran bir başka girişim, Nisan 2014'te Bosna Sırp Cumhuriyeti'nin ikametgah için daha fazla belge gerektiren bir yasa çıkartması ve ikamet başvurusunda bulunanların bilgilerinin doğruluğunu kontrol etme uygulaması başlatmasıdır. İkamet konusunun siyasallaştırılmasından kaygılanan AB, ABD ve OHR Bosna-Hersek yönetimine, devlet düzeyinde bir ikamet yasası çıkarması için çağrıda bulunmuştur (Jukić, 2014b: 1). Bosna Sırp Cumhuriyeti polisinin kapı kapı gezerek yaptığı ikamet kontrolleri esnasında, bazı kişilerin evde olmaması nedeniyle yüzlerce vatandaşa ikamet belgesi ve kimlik kartı verilmemiştir. İkamet kontrolü uygulaması, dönen ve Bosna Sırp Cumhuriyeti'nde yaşayan Boşnakların kendilerinin hedef alındığı konusundaki endişelerini arttırmıştır (Jukić, 2014a: 1).

Dönüş sürecinin önündeki en büyük sorunlardan biri, politikacıların barış ve huzur ortamına zarar veren siyasi söylemleridir. Ekonomik şartların fazlasıyla zorlaştırdığı dönüş sürecinde, yerel yönetimlerin etnik milliyetçiliği yansıtan söylemleri, ülke içinde yaşayan ve çoğunluğa mensup olmayan nüfusun ihtiyaç duyduğu güven ortamını zedelemektedir. Boşnak-Hırvat Federasyonu'ndaki Sırp'ların zaman içinde Bosna Sırp Cumhuriyeti'ne göç etmesi, bazı bölgelerde demografik yapıyı benzer kılmıştır. Belirli bazı bölgelerin etnik yapısının aynışması, siyasetçilerin etnik söylemleri daha rahat kullanmasına uygun bir ortam yaratmıştır (Uğurkan, 2020: 2500).

Bosna-Hersek'te göç yönetimi ile ilgili sorunlardan bir diğeri, devletin sağlıklı bir nüfus sayımı yapma konusundaki başarısızlığı ve bu sebeple geri dönenlerin gerçek sayısının tespit

edilememesidir. 1-15 Ekim 2013 tarihlerinde Bosna-Hersek'te nüfus sayımı gerçekleştirilmiş ancak sonuçların yaklaşık iki yıl boyunca açıklanmaması Bosna-Hersek halkının tepkisine neden olmuştur. Ülkede sürekli ikamet etmeyen Boşnakların nüfus sayımı sonuçlarından çıkarılmak istendiğini ileri süren akademisyen ve Preporod Boşnak Kültür Birliği Başkanı Senadin Lavić, sonuçların açıklanmamasına ilişkin olarak, bunun kime nasıl bir çıkar sağladığını basın önünde açıkça sorgulamıştır (BosnaHersek.ba, 2015: 1) Nüfus sayım sonuçlarından Boşnak vatandaşlarının silinmeye çalışıldığı yönündeki bir başka iddia, Halkların Eşitliği Boşnak Hareketi Başkanı Seyfudin Tokić'ten gelmiştir (Memleket, 2015:1).

Nüfus sayımı sonuçlarına göre, Bosna-Hersek'in % 50,11'ini Boşnaklar, % 30,78'ini Sırp, % 15,43'ünü Hırvatlar ve kalan % 3,68'lik kısmını ise diğer etnik gruplar oluşturmaktadır. Dinî kimlikler etnik kimliklerle paralel biçimde sırasıyla % 50,7 Müslüman, 30,75 Ortodoks Hristiyan ve 15,19 Katolik Hristiyan olarak dağılmıştır (Anadolu Ajansı, 2016: 1). Bosna-Hersek vatandaşlarını etnik ve dinî olarak tanımlamaya yönlendiren nüfus sayımı uygulaması, Bosna-Hersek'teki yöneticilerin etnik milliyetçi çizgisini göstermektedir.

4. Bosna-Hersek'te Azınlık Dönüşü: Srebrenica Örneği

Bosna Savaşı, etnik temizlik politikalarıyla ve yerinden edilmelerle birlikte 3,5 yılda ülkede büyük bir nüfus değişimi yaratmış ve ülke içinde etnik yoğun bölgeler oluşmasına sebep olmuştur. Oluşan bu bölgelerin idari yönetimleri, Dayton Anlaşması ile meşrulaşmıştır. Prijedor, Zvornik ve Srebrenica gibi savaş öncesinde Boşnakların çoğunluk olduğu bölgelerde etnik temizlik nedeniyle Boşnak nüfusu büyük ölçüde azalmıştır (Uğurkan, 2021: 394). 11 Temmuz 1995'te Srebrenica'da çocuk ve yetişkin 8.372 Boşnak öldürülmesi dünya kamuoyunun gündemine oturmuş ve Srebrenica Soykırımı (1995) II. Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da görülen en büyük soykırım olarak tarihe geçmiştir (BBC, 2022: 1).

Bosna-Hersek'te savaş sonrası dönemde gerçekleşen en zor azınlık dönüşlerinden biri Srebrenica'ya yönelik dönüşlerdir. Bosna Savaşı sırasında uluslararası toplumun inisiyatiflerinin bir sonucu olarak, 1993 yılında BM Güvenli Bölgeler Planı uygulamaya konmuş ve Srebrenica, Bosna-Hersek'teki altı güvenli bölgeden biri olarak ilân edilmiştir (Ateşoğlu Güney, 1997: 272). Savaşın resmen sona ermesine altı ay kala, 1995 Temmuz'unda, şehrin korkutma, yıldırma ve gizli iş birliğiyle Sırp tarafından teslim alınması sonucunda bölge halkından, bugün sayılarının 8.372 olduğu düşünülen Müslüman oğlan çocuğu ve yetişkin erkek öldürülmüştür. Geride kalan yaklaşık 25.000 kadın, kız çocuğu ve yaşlı Srebrenica'dan sürülmüştür (Srebrenica Memorial, 2020: 8). Çatışma kaynaklı cinsel şiddet mağduru olan kadınlardan bir kısmı kendi istekleriyle hayatlarını

sonlandırmış; kalanların bir kısmı savaş sonrasında psikolojik tedavi görmüş ve sağ kalanların çoğu, savaş öncesinde yaşadıkları yerlere geri dönememiştir. Eşleri, oğulları ve babaları gözlerinin önünde öldürülen; evlerinden sürülen; cinsel şiddet uygulamalarına mâruz kalan Srebrenicalıların birçoğu yaşadığı yerlere geri dönememiştir.

Savaş öncesi Boşnakların yoğun olarak yaşadığı Srebrenica kasabası, savaş bitiminde Bosna Sırp Cumhuriyeti entitesinin yönetimine girmiştir. Dönenlerin yaşama tutunması için gerekli sosyal ve ekonomik koşulların yerel yönetimler tarafından sağlanması gerekirken, Bosna-Hersek'te genel eğilim bunun tersinedir. Özellikle çoğunluk unsura mensup olan yerel yöneticiler, geri dönenlerin o bölgedeki nüfus yapısını yeniden değiştireceğinden endişe duymakta ve savaş öncesindeki etnik dağılıma dönme yöntemleri geliştirmekte gönülsüz davranmaktadır (Uğurkan, 2021: 403). Özellikle Bosna Sırp Cumhuriyeti'nde soykırım faillerini koruyan bir siyasi tutumun mevcut olması ve uygulanan etnik milliyetçi politikalar ülkeye dönüşü zorlaştırmaktadır.

Srebrenica'ya azınlık dönüşünü zorlaştıran en önemli nedenlerden biri, soykırımda hayatını kaybedenler için adalet arayışının zorluğu ve yerel otoritelerin bu konuda kurbanların ailelerine yardımcı olmamasıdır. “Hatidža (Hatice) Anne” olarak Srebrenica'nın yüzü hâline gelen ve soykırımda kocası ile iki oğlunu kurban veren Hatidža Mehmedović, azınlık dönüşü gerçekleştiren Srebrenicalı Boşnaklardan biridir. Soykırım esnasında, faillerin cesetleri parçalayıp her bir parçayı birbirinden uzak yerlere götürerek toplu mezar görüntüsünü engellemeye çalışmaları, aynı kişilere ait kalıntıların birden fazla yerden çıkmasına neden olmuştur. Kocasının ve oğullarının daha fazla kalıntısına ulaşabilme amacıyla 12 yıl bekleyen Mehmedović sonuç alamamış ve mevcut kalıntıları Potočari Anıt Kompleksi'ne gömmeye karar vermiştir. Psikolojik hasarına ve adalet arayışındaki sonuçsuzluğa rağmen Mehmedović 2003 yılında Srebrenica'ya geri dönmüştür (Remembering Srebrenica, 2020a: 1). Bu tür travmatik nedenlerle Srebrenica'ya dönemeyen azınlıklardan biri olan Selma Jahić, büyükbabası Suljo Salko Jahić'e ait kalıntılardan bir kısmının iki ayrı toplu mezarda 2007 yılında bulunduğunu, bir kısmının ise hâlâ bulunamadığını ifade etmiştir. Srebrenica'ya dönüp kalıntıları defnetme gücü bulamayan Jahić “Gömüldüğünde orada değildim. Zihinsel olarak gidecek kadar güçlü değildim.” ifadelerini kullanmıştır ve Avusturya'da yaşamaya devam etmektedir (Remembering Srebrenica, 2020b: 1).

Srebrenicalı Boşnakların kasabada bulunmadığı ve henüz dönüş göçünün gerçekleşmediği dönemde Sırpların eline geçen taşınmaz mallar, mülkiyet hakkının nasıl el değiştirdiğiyle

ilgili örneklerden biridir. Bosna-Hersek Anayasa Mahkemesi, Bosna Sırp Cumhuriyeti'nde yer alan taşınmaz malların Sırp entitesi mülkiyetine dahil edilmesine yönelik bir yasayı 2 Mart 2023 tarihinde yürürlükten kaldırmıştır (Anadolu Ajansı, 2023a: 1). Mehmedović, Srebrenica'ya döndükten sonra, soykırımda kaybettiği eşi Abdullah ile beraber inşa ettikleri, kendilerine ait olan evlerine geri döndüğünde burayı savaş ganimeti olarak talep eden bir Sırp aile ile mücadele etmek zorunda kalmıştır. Tüm bu yasal ve sosyal zorluklara rağmen Srebrenica'ya dönen Mehmedović, aynı zamanda Srebrenica Soykırımı'nda yakınlarını kaybeden kadınların mücadelesine destek olmak için Srebrenica Anneleri adındaki sivil toplum örgütünün kuruluşuna öncülük etmiştir (Remembering Srebrenica, 2020a: 1).

Srebrenica Soykırımı'nda eşlerini, kardeşlerini ve oğullarını kaybeden kadınlar savaş sonrasında bir sivil toplum ağı oluşturmuş ve adaletin peşine düşmüştür. Srebrenica Anneleri grubundan Sabaheta Hanım'ın ifadelerinden biri şöyledir (Leydessdorf, 2017: 195):

“Şükürler olsun ki o dönemde intihar etmedim. Eğer kendimi öldürmüş olsaydım, eşimi ve oğlumu kim arayacaktı? Bir günde binlerce çocuk annelerinden alınıyor, çok sayıda kadın ve erkek ormanlarda kayboluyor ve kimse bunun hakkında bir şey bilmiyor. İyi ama ben bunu anlayamıyorum. Şunu fark ettim ki herkes Srebrenica'da yaşanan soykırımı unutmak istiyor. Durum böyle oldukça, ben de Srebrenica'da meydana gelen her şeyi ve burada neler yaşandığını öğrenmek için kendimde daha fazla güç buluyorum. Kocamı ve oğlumu unutamıyorum ve bizler, orada neler yaşandığını bilmek istiyoruz.”

Bosna Sırp Cumhuriyeti yönetiminin OHR ile 2021 yılından beri sık sık polemik yaşadığı gözlemlenmektedir. 1995 yılının Temmuz ayında Srebrenica'da 8.372 Boşnak sivilin topluca öldürülmesi ile yürütülen etnik temizlik, Uluslararası Adalet Divanı tarafından 2007 yılında soykırım olarak tanınmıştır. Bosna-Hersek Eski Yüksek Temsilcisi Valentin Inzko öncülüğünde soykırım inkarının cezalandırılmasına ilişkin yasa çıkarılması Bosna Sırp Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Milorad Dodik tarafından tepkiyle karşılanmış; Dodik, Srebrenica'da yaşananların soykırım olmadığını öne sürmüştür (Karagöz, 2021: 203).

2021 yılının yaz aylarında görevi bırakan Yüksek Temsilci Inzko, Bosna-Hersek'te soykırımın ve savaş suçlarının inkârının ve yüceltilmesinin suç sayılması ile ilgili ilk adımı atmıştır. Dodik'in 2021 yılında Inzko tarafından çıkarılan soykırım inkâr yasağını delmesi ve Srebrenica Soykırımı'nı kabul etmemesi, Bosna-Hersek'te son dönemlerde gündeme gelen skandallardan biridir.

1 Ağustos 2021 tarihinde göreve başlayan Yüksek Temsilci Christian Schmidt ile Dodik arasında benzer bir uzlaşmazlığın olduğu gözlemlenmektedir. OHR'nin sosyal medya platformlarından biri olan Twitter veya X hesabında, savaş suçlularını yüceltmenin ve soykırımı inkâr etmenin medenî bir toplumda yerinin olmadığı, ilgili makamların konuya ilişkin soruşturma başlatması gerekliliğine dair ifadeler yer almıştır. Bu paylaşımın, ülkede bir soykırım olmadığını her fırsatta iddia eden Dodik'e yönelik olduğu açıktır (Anadolu Ajansı, 2023b: 1).

Srebrenica Anneleri Derneği'nden Ramiza Gurdić, kendisi gibi yakınlarını soykırımda kaybeden kadınlarla birlikte son yirmi yıldır her gün adalet için kampanya yürütmektedir. çocuklarının nerede gömülü olduğunu bildikleri hâlde söylemeyen insanların arasında yaşadıklarını ifade eden Gurdić, soykırım işlendiğini inkâr eden politikacıların tutumundan yakınmıştır (Remembering Srebrenica, 2019: 1).

Yaşanan soykırımın boyutu, niteliği, adaletin henüz tam anlamıyla sağlanamamış olması ve mağdur ailelerin yaşadığı toplumsal travma; bununla birlikte bölgedeki kadın nüfusun cinsel şiddet uygulamalarına maruz kalması sonucu yaşadığı utanç, dışlanma, ahlâkî olarak yaftalanma korkusu, sosyal entegrasyon sorunları ve psikolojik nedenler bölgeye dönüşü güçleştirmiştir.

Srebrenica başta olmak üzere Bosna Sırp Cumhuriyeti'nde yaşayan bazı Bosna-Hersek vatandaşlarının maruz kaldığı ayrımcılık, vatandaşlar tarafından Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'ne taşınmıştır. Ayrımcılığa ilişkin AİHM'de görülen davalardan biri Pilav Davası'dır. Ilijaz Pilav, Bosna Sırp Cumhuriyeti'nde yaşayan Srebrenicalı ve soykırım mağduru bir Boşnak vatandaşdır (Human Rights Watch, 2019: 1). Bosna-Hersek seçim yasalarına göre, Üçlü Cumhurbaşkanlığı Konseyi için Bosna-Hersek Federasyonu'ndan burada ikamet eden bir Hırvat ve bir Boşnak üye, Bosna Sırp Cumhuriyeti'nde ikamet eden bir Sırp üye seçilmekte ve bu üç kişi devletin yürütme organında görev alabilmektedir. Pilav etnik köken itibarıyla Boşnak bir vatandaş olmasına rağmen ikamet ettiği bölge Sırp entitesidir. Dolayısıyla Pilav Bosna-Hersek'teki kurucu unsurlardan birine mensuptur ancak yasalardaki ikamet şartı nedeniyle Bosna Sırp Cumhuriyeti sakini olarak Üçlü Cumhurbaşkanlığı Konseyi için seçilme hakkı bulunmamaktadır (Bicocca Law ve Pluralism (BILAP), 2016: 1). Bu durumda Bosna-Hersek seçim yasaları, ikamet şartı vb. nedenlerle Bosna-Hersek vatandaşlarına yönelik ayrımcılık yapmaktadır. AİHM, Pilav Davası'na ilişkin 9 Haziran 2016 tarihli karar duruşmasında Bosna-Hersek yasalarının AİHS'ye eklenmiş 12

No'lu Protokolü ihlal ettiği yönünde karar açıklamıştır (European Court of Human Rights, 2016: 1).

Srebrenica'ya dönen az sayıdaki Boşnak vatandaş, Bosna-Hersek'teki en zor geri dönüşü gerçekleştiren kesimdir. Srebrenicalı Boşnakların bölgede olmadığı dönemde özelleştirilerek Sırlara geçen fabrikalar, ekonomik mağduriyetin örneklerinden yalnızca bir tanesidir. Mülkiyet, istihdam, yeniden entegrasyon olanaklarını bile üst düzey bırakacak kadar zor koşullarla; sosyal travma, güvenlik kaygısı ve azınlık psikolojisi ile baş etmek durumunda kalmışlardır. Bugün Srebrenicalı Boşnaklar, Bosna Sırp Cumhuriyeti'nin soykırımı kabul etmek istemeyen hukuksuz siyasetiyle yönetilmekte ve sessiz bir soykırım içinde var olma mücadelesi vermektedirler (Uğurkan, 2020: 2495).

5. Sonuç

1992-1995 yılları arasında süren Bosna Savaşı, sıcak çatışma ortamının neden olduğu can ve mal güvenliği yoksunluğu nedeniyle sayısı 1,2 milyonu geçen sayıda Bosna-Hersek vatandaşının ülke içi veya ülke dışına doğru yer değiştirmesine sebep olmuştur. 1995 yılında savaşı sonlandıran Dayton Anlaşması ile yerinden edilen savaş mağdurlarının, savaş öncesi yaşadıkları yerlere dönüş süreçleri ile ilgili düzenlemeler başlatılmıştır.

Bosna-Hersek'te dönüş süreçleri başta UNHCR olmak üzere ağırlıklı olarak uluslararası toplumun desteğiyle gerçekleşmiştir. Ülkenin Dayton Anlaşması ile değişen nüfus dağılımı, ülkede yaşayan etnik unsurların dönüş sürecini olumsuz yönde etkilemiştir. Yerinden edilenlerin, kendi etnik grubunun yönetici konumunda olduğu bölgelere dönüşü olarak ifade edilen çoğunluk dönüşü Bosna-Hersek'te kolay gerçekleşen bir dönüş sürecidir. Kendi etnik grubunun yönetici konumunda olmadığı bölgelere dönüşü ifade eden azınlık dönüşü ise Bosna-Hersek'te başarısız olmuştur.

Dönüş sürecinin başarısızlığı, hem ulusal hem de uluslararası düzeyde iş birliği eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Uluslararası toplumun dönüş sürecindeki başarısızlığının nedenlerinden biri, göçmenlerin beklentilerini tam anlamıyla kavrayamamış ve bunlara yönelik politika üretememiş olmasıdır. Uluslararası toplum, dönenlerin beklentisini sadece mülkiyet hakkına indirgemiş; dönenlerin sigorta, istihdam ve eğitim gibi sosyal hak ve durumlarını göz ardı etmiştir (Rüma, 2008: 251).

Devletin idarî kapasitesinin sınıandığı bir diğer nokta, Bosna-Hersek'in bir devlet olarak geri dönüş süreci yönetimini ele alamamış olmasıdır. Devleti oluşturan toplumun üyelerinin ana vatanlarına sağlıklı bir şekilde dönüşünün yüksek kapasiteye sahip bir devlet için en önemli

gündem olması gerekirken, ekonomik ve sosyal politikalar oluşturma aşamasında konu öncelikli olarak ele alınamamış veya millî bir mesele hâline getirilememiştir. Dahası, ülkedeki birçok kurumda olduğu gibi, geri dönüş süreci uluslararası kurumlar ve Bosna-Hersek yerli makamları arasında bir güç mücadelesine dönüşmüştür. Geri dönüş süreci, uluslararası topluma güvenerek evlerine dönmeye çalışanlar ile geri dönüşleri engellemeye kararlı etnik milliyetçi yerel yönetimler arasında bir irade çekişmesine dönüşerek başarıya ulaşamamıştır (Dahlman ve Tuathail, 2004: 646). Diğer yandan, geri dönüşün sürdürülebilir olduğunu söylemek de pek kolay değildir. Bosna-Hersekli mültecilerin birçoğu kentsel alanlara ve yeni toplumsallaşmış bölgelere geri dönmüş, gelenlerin bir kısmı ülkeyi tekrar terk etmiştir.

Kaynakça

- Anadolu Ajansı. (2016). Bosna-Hersek'in % 50,7'si Müslüman. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosna-hersekin-yuzde-50-7si-musluman/600661> [01.07.2016].
- Anadolu Ajansı. (2023a). Bosnalı Sırp Lider Dodik: Mülklerimizi Bizden Almaya Kalkışırsanız Sırp Cumhuriyeti'ni Ayıracağız. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bosnali-sirp-lider-dodik-mulklerimizi-bizden-almaya-kalkisirsaniz-sirp-cumhuriyetini-ayira-cagiz/2841482> [09.03.2023].
- Anadolu Ajansı. (2023b). Sırp Lider Dodik, Bosna-Hersek'teki Sırp Cumhuriyetinin Devlet Olacağını Söyledi. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/sirp-lider-dodik-bosna-hersekteki-sirp-cumhuriyetinin-devlet-olacagini-soyledi/2866568> [07.04.2023].
- Ateşoğlu Güney, Nurşin (1997). "Bosna-Hersek Sorunu ve Barış Görüşmeleri Süreci" içinde Saybaşı, K. ve Özcan, G. (Ed.) *Yeni Balkanlar Eski Sorunlar*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 261-286.
- BBC. (2022). Srebrenitsa Katliamı: 27 Yıl Önce Neler Yaşandı, BM Güvenlik Konseyi'nden Neden 'Soykırım' Kararı Çıkmadı? <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42074470> [11.07.2022].
- Bicocca Law & Pluralism (BILAP). (2016). Pilav v. Bosnia and Herzegovina, No. 41939/07, ECtHR (Fifth Section), 9 June 2016. <https://www.lawpluralism.unimib.it/en/oggetti/457-pilav-v-bosnia-and-herzegovina-no-41939-07-e-ct-hr-fifth-section-9-june2016> [09.06.2016].
- Bosankić, N. (2016). "Returnees in Bosnia and Herzegovina: Diverse Life Trajectories" içinde Oğurlu, Y. ve Kulanić, A. (Ed.) *Bosnia and Herzegovina: Law, Society and Politics*. Sarajevo: International University of Sarajevo, 206-214.

- BosnaHersek.ba. (2015). “Boşnaklardan ‘Nüfus Sayımı’ Tepkisi”. <https://www.bosnahersek.ba/bosnaklardan-nufus-sayimi-tepkisi/> [16.09.2015].
- Brubaker, R. (2013). From the Unmixing to the Remixing of Peoples: UNHCR and Minority Returns in Bosnia. *UNHCR New Issues in Refugee Research* (261), 1-17.
- Dadush, U. (2017). *The Economic Effects of Refugee Return and Policy Implications*. Rabat: OCP Policy Center.
- Dahlman, C. ve Tuathail, G. (2004). Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places. *Annals of the Association of American Geographers* 95(3), 644-662. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8306.2005.00479.x>
- Dümmel, K. (2015). Positives and Negatives: Dayton Peace Agreement 20 Years on. *Kas International Reports*(8), 40-54.
- European Court of Human Rights. (2016). Case of Pilav v. Bosnia and Herzegovina. [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:\[%22%22CASE%20OF%20PILAV%20v.%20BOSNIA%20AND%20HERZEGOVINA%22%22\],%22documentcollectionid%22:\[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22\],%22itemid%22:\[%22001-163437%22\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22fulltext%22:[%22%22CASE%20OF%20PILAV%20v.%20BOSNIA%20AND%20HERZEGOVINA%22%22],%22documentcollectionid%22:[%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22],%22itemid%22:[%22001-163437%22]}) [09.06.2016].
- Human Rights Watch. (2019). Bosnia and Herzegovina: Ethnic Discrimination is a Key Barrier. <https://www.hrw.org/news/2019/12/13/bosnia-and-herzegovina-ethnic-discrimination-key-barrier#hrw-cookie-dialog> [12.12.2019].
- International Crisis Group (ICG). (1998). Minority Return or Mass Relocation? <https://www.refworld.org/reference/countryrep/icg/1998/en/21131> [14.05.1998].
- Jukić, E. M. (2014a). Bosnian Serb Residence Checks Alarm Returnees. <https://balkaninsight.com/2014/05/07/bosnian-serb-residence-checks-alarm-returnees/> [07.05.2014].
- Jukić, E. M. (2014b). Bosnia Urged to Resolve Residence Rules. <https://balkaninsight.com/2014/05/09/bosnia-urged-to-resolve-residence-rules/> [09.05.2014].
- Karagöz, S. (2021). “Dayton Barış Anlaşması Sonrası Bosna Hersek’in Günümüzdeki Durumu” içinde Limon, O., Güneş, Ü. ve Karagöz, S. (Ed.) *21. Yüzyılda Bölgesel Sorunlar*. Ankara: Nobel Yayınları, 185-214.
- Leydessdorf, S. (2017). Stories from No Land: The Women of Srebrenica Speakout. *Human Rights Review* (8), 187-198. doi: 10.1007/s12142-007-0005-7
- Memleket. (2015). Boşnaklardan “Nüfus Sayımı” Tepkisi. <https://www.memleket.com.tr/bosnaklardan-nufus-sayimi-tepkisi-717599h.htm> [14.09.2015].

- OHR. (1998). Sarajevo Returns Conference February 1988. <https://www.ohr.int/sarajevo-returns-conference-february-1998/> [27.01.1998].
- Öner, N. A. Ş. (2013). Barış İnşa Sürecinin Önemli Unsuru: Bosna-Hersek'te Yerlerinden Edilmişlerin Geri Dönüşü. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 2 (1), 1-22.
- Reliefweb (1999). Balkan Returns: An Overview of Refugee Returns and Minority Repatriation. <https://reliefweb.int/report/bosnia-and-herzegovina/balkan-returns-overview-refugee-returns-and-minority-repatriation> [21.12.1999].
- Remembering Srebrenica. (2019). Ramiza Gurdic. <https://srebrenica.org.uk/survivor-stories/ramiza-gurdic> [31.07.2019].
- Remembering Srebrenica. (2020a). Hatidža Mehmedović: a Mother's Legacy. <https://srebrenica.org.uk/survivor-stories/hatidza-mehmedovic-a-mothers-legacy> [26.11.2020].
- Remembering Srebrenica. (2020b). Selma Jahić. <https://srebrenica.org.uk/survivor-stories/selma-jahic> [08.07.2020].
- Rüma, İ. (2008). Uluslararası Toplum ve Egemenlik: Bosna Hersek Örneği. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 63 (1), 237-272. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000002059
- Stefansson, A. H. (2010). Coffee after cleansing? Co-existence, co-operation, and communication in post-conflict Bosnia and Herzegovina. *Focaal Journal of Global and Historical Anthropology*, (57), 62-76. <https://doi.org/10.3167/fcl.2010.570105>
- Srebrenica Memorial. (2020). *Srebrenica Soykırımı İnkâr Raporu*. Srebrenica: The Srebrenica Memorial.
- Uğurkan, E. (2020). Srebrenicalı Boşnak Mültecilerin Kendi Yurtlarında Varolma Mücadelesi. *Turkish Studies - Economics, Finance, Politics*, 15 (4), 2493-2508. <http://dx.doi.org/10.47644/TurkishStudies.45822>
- Uğurkan, E. (2021). Bosna Sırp Cumhuriyeti'ne Dönen ve Dönemeyen Boşnak Mültecilerin Yaşadığı Sorunların Örnek Olaylarla Analizi. *Pearson Journal of Social Sciences & Humanities*, 6 (16), 393-412. <http://dx.doi.org/10.46872/pj.444>
- United Nations. (1995). General Framework Agreement for Peace in Bosnia and Herzegovina. <https://peacemaker.un.org/sites/default/files/document/files/2024/05/ba951121daytonagreement.pdf> [14.12.1995].
- United Nations. (1998). Report of the United Nations High Commissioner for Refugees (A/53/12). <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n98/256/20/pdf/n9825620.pdf> [01.12.1998].
- UNHCR. (1998). Update on Regional Developments in the Former Yugoslavia Session. <https://www.unhcr.org/publications/update-regional-developments-former-yugoslavia-session> [01.06.2025].

UNHCR. (2025). Returnees. <https://www.unhcr.org/about-unhcr/who-we-protect/returnees> [01.05.2025].

Žila, O. (2019). After Coming Home: Forms and Meanings of Return in Dayton's Bosnia and Herzegovina. *Гласник Етнографског института САНУ*, 67 (3), 523-543. doi: 10.2298/GEI1903523Z.

Yazarların Katkı Oranı

Yazarlar çalışmaya eşit katkıda bulunmuştur.

Çıkar Çatışması Beyanı

Yazarlar çalışma kapsamında herhangi bir kurum veya kişi ile bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedirler.

Destek ve Teşekkür Beyanı: Çalışma için destek alınmamıştır.

Etik Onay: Bu makale insan veya hayvanlar ile ilgili etik onay gerektiren herhangi bir araştırma içermemektedir.